

Leefklimaat!

Voor kinderen en volwassenen

Onder redactie van:

Peer van der Helm

'Wat werkt' voor de jeugdzorg, maatschappelijke opvang, ggz, gezinshuizen, forensische psychiatrie, de zorg voor mensen met een beperking, het speciaal (passend) onderwijs en de gemeenten in Nederland.

Leefklimaat!
Voor kinderen en volwassenen

Onder redactie van Peer van der Helm

ISBN 978 90 8850 933 9

NUR 848/740

BISAC PSY036000

THEMA JMC

© 2020 Uitgeverij SWP Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j°. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met Uitgeverij SWP voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen door een onderwijsinstelling van een gedeelte uit deze uitgave, in papieren vorm of digitaal, (bijvoorbeeld voor plaatsing ervan op uw digitale leeromgeving of in een reader) kunt u zich richten tot: Stichting UvO, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, Tel. 023-8700212, www.stichting-uvo.nl UvO@cedar.nl.

Inhoudsopgave

Voorwoord	13
Dankwoord	17
1 Inleiding	18
<i>Peer van der Helm</i>	
1.1 Leef- en leerklimateit en professioneel handelen	18
1.2 Inleiding	22
1.3 Een stukje levensloop van kinderen die het minder getroffen hebben	24
1.4 Verschillende paden voor jongens en meisjes	27
1.5 Een gefragmenteerd bestaan	30
1.6 Een stem voor kinderen en volwassen cliënten: de zelfdeterminatietheorie van Ryan en Deci (2017)	32
1.7 Verbondenheid (contact)	32
1.8 Competentie (groei)	35
1.9 Autonomie	37
1.10 De kinderen van Bulldogs Bank	40
1.11 Wat nu? Praktische tips voor hulpverleners en studenten	41
1.12 Effectiviteit van tweedegraadsstrategieën	44
1.13 Bespreking van aanbevelingen voor het leefklimaat	45
1.14 LSCI	51
1.15 Conclusie	53
1.16 Discussie: voor wie doen we het?	55
2 Verbondenheid in gezinshuizen	60
<i>Peer van der Helm</i>	
2.1 Inleiding	60
2.2 Forse trauma's	61
2.3 Veiligheid voorop	62
2.4 Psychologische basisbehoeften	64
2.5 Droomhuis op Curaçao	66

3	Competentie	68
	<i>Peer van der Helm</i>	
3.1	Inleiding	68
3.2	Zonder groei is het leven plat	68
3.3	Herstel	70
3.4	Groei stimuleren	72
3.5	Onderwijs en maatschappelijke participatie: leren participeren	72
4	Autonomieversterkend werken binnen het leefklimaat	74
	<i>Peer van der Helm</i>	
4.1	Inleiding	74
4.2	Regels, afspraken en limit setting	74
4.3	De reikwijdte van regels en afspraken: de sociale domeintheorie	76
4.4	Communicatie	79
5	Externaliserend gedrag	80
	<i>Peer van der Helm & Stijn Vandevelde</i>	
5.1	Samenvatting	80
5.2	Inleiding	81
5.3	Biologische oorzaken van probleemgedrag	81
5.4	Psychologische oorzaken van probleemgedrag	82
5.5	Sociale oorzaken van probleemgedrag	83
5.6	Negatieve jeugdervaringen en trauma's	83
5.7	Herstel: het leef-, leer- en werkklimaat en omgaan met probleemgedrag	88
6	Leerklimaat: disruptief gedrag in de klas	91
	<i>Danaé Stad & Peer van der Helm</i>	
6.1	Inleiding	91
6.2	Theoretische achtergrond	93
6.3	Conclusie	107
6.4	Aanbevelingen	110
7	Autonomieversterkend werken met Mijn Pad	113
	<i>Inge Bramsen, Chris Kuiper, Kees Willemse & Mieke Cardol</i>	
7.1	Inleiding	113
7.2	Transitie naar autonomie en volwassenheid	114
7.3	Mijn Pad	116
7.4	Conclusies en aanbevelingen	124

8	Genderspecifieke zorg in de residentiële jeugdzorg aan slachtoffers van seksuele uitbuiting	126
	<i>Juliette Sonderman</i>	
8.1	Samenvatting	126
8.2	Inleiding	126
8.3	Passende hulp	127
8.4	Contacten met jongens risicovol én noodzakelijk	130
8.5	De onderzoeksaanpak	132
9	Internaliserend gedrag	138
	<i>Peer van der Helm & Anita Visser</i>	
9.1	Inleiding	138
9.2	Achtergronden van self-silencing	139
9.3	Gevolgen van self-silencing	141
10	Voor hulpverleners	150
	<i>Jantine Huijssen</i>	
10.1	Inleiding	150
10.2	Alleen	150
10.3	Ik ben weer alleen	151
11	Behoeftefrustratie: leefklimaat en straf in de klinische psychiatrische zorg	152
	<i>Peer van der Helm & Petra Schaftenaar</i>	
11.1	Inleiding	152
11.2	De praktijk van (forensische) ggz-instelling Inforsa	153
11.3	Agressie in de klinische (forensische) praktijk	154
11.4	Reacties van medewerkers op probleemgedrag	154
11.5	Escalatie na straf	156
11.6	Verandermogelijkheden voor de klinische zorg: een positief leefklimaat	156
11.7	Aansluiting bij ontwikkelingen minder repressie in de ggz	158
12	Behoeftbevorderende sociotherapie	161
	<i>Peer van der Helm</i>	
12.1	Inleiding	161
12.2	Kenmerken van het mozaïekmodel Tessera van Cornelia Wrzus en Brent Roberts (2017)	162
12.3	Overige kenmerken van het Tessera-model	165

12.4	Therapie kan ook behoeftefrustrerend werken	167
12.5	Wat wordt er concreet van de medewerker verwacht?	170
13	Behoeft frustratie door autonomie verlies: separeren en een-op-eenbegeleiding	171
	<i>Peer van der Helm & Vrank Post</i>	
13.1	Inleiding	171
13.2	Afzonderen	172
13.3	Behandeling	173
13.4	Geweldloos Verzet	177
13.5	Safe Path	178
13.6	De-escalatieondersteuner/Mediator	179
13.7	Forensic High Intensive Care (FHIC)	180
13.8	Limit setting	180
13.9	Transformatie op de middellange termijn	182
13.10	Vervolgzorg	183
14	De high intensive care-, high safety- en intensive education-aanpak	185
	<i>Linda Terpstra & Anke van Dijke</i>	
14.1	Inleiding	185
14.2	Brandwonden vanbinnen	186
14.3	Het effect van de stop op de fles	187
14.4	Let's talk about rape & trauma	187
14.5	High intensive care, high safety & intensive education	189
14.6	Ouders en sociaal netwerk	191
14.7	Drie (pedagogische) milieus	192
14.8	Interventies op drie niveaus: eerste-, tweede- en derdegraadsinterventies	193
14.9	Evenwicht & tegenwicht	195
15	Verstandig omgaan met trauma en dissociatie op de leefgroep en in het speciaal onderwijs	197
	<i>Peer van der Helm & Vera Schrijver</i>	
15.1	Inleiding	197
15.2	Dissociatie	198
15.3	Gevolgen van dissociatie	198
15.4	Internaliserend en externaliserend gedrag	199
15.5	Psychotische gevoeligheid	199

15.6	Aanbevelingen voor begeleiders en leerkrachten	200
15.7	Samenvatting	201
15.8	Tot slot	203
16	Omgaan met zelfverwonding en zelfdoding in de residentiële zorg en ggz	204
	<i>Peer van der Helm & Suzan Terweij</i>	
16.1	Inleiding	204
16.2	Kenmerken van processen die leiden tot zelfverwonding en zelfdoding: gevangen in de tunnel	205
16.3	De weg terug uit de tunnel	211
16.4	Reacties van medewerkers	214
16.5	Intensieve begeleiding van medewerkers, goede aansturing en samenwerking als team	214
16.6	Wat moet groepsleiding doen bij automutilatie?	216
16.7	Overige algemene tips	217
16.8	Systeemtherapie	219
16.9	Preventie van suïcide	220
16.10	Samenvatting	223
17	De zomer van de lange mouwen	225
	<i>Peer van der Helm & Anita Visser</i>	
17.1	Inleiding	225
17.2	Achtergronden	226
17.3	Tot slot: een pleidooi voor een inclusieve samenleving	228
18	Eetstoornissen in de residentiële zorg	230
	<i>Peer van der Helm & Charlotte Bijkerk</i>	
18.1	Inleiding	230
18.2	Oorzaken	231
18.3	Stemmen	232
18.4	Behandeling in het leefklimaat	232
18.5	Atmosfeer	234
19	De kwetsbare positie van lhbt-jongeren in de zorg en het onderwijs	237
	<i>Peer van der Helm</i>	
19.1	Inleiding	237
19.2	Ontwikkeling in de adolescentie en lhbt	237

19.3	Residentiële jeugdzorg en speciaal onderwijs	238
19.4	Klimaat en lhbt	239
19.5	Gevolgen van een negatief zelfbeeld en schaamte	239
19.6	Seksueel misbruik	239
19.7	Een taak voor instellingen en scholen: meer nadruk op persoonsvorming	240
19.8	Andere eisen aan de behandeling van lhbt-jongeren	241
19.9	Conclusie	243
20	Behandeling van mensen met een licht verstandelijke beperking	244
	<i>Peer van der Helm</i>	
20.1	Inleiding	244
20.2	Problemen rond de geboorte	245
20.3	De opvoeding	246
20.4	In de steek gelaten door ouders	246
20.5	Het speciaal onderwijs	247
20.6	Onveiligheid op de leefgroep	248
20.7	Na detentie	248
20.8	Het leefklimaat (behandelmilieu)	249
20.9	Maatwerk en de zone van de naaste ontwikkeling	254
20.10	Praktische tips voor een pedagogisch behandelmilieu en leerklimaat in de klas	255
20.11	De belangrijkste tips	256
21	Een positief leefklimaat voor lvb-jongeren in een justitiële jeugdinstelling	260
	<i>Veronique van Miert & Esther Crombach</i>	
21.1	Inleiding	260
21.2	Leefklimaat binnen de jji's	262
21.3	Jongeren met lvb in de jji's	262
21.4	Leefklimaat beïnvloeden	264
21.5	Motivatie stimuleren	265
21.6	De drie psychologische basisbehoeften	265
22	Crisisplaatsingen: het foute feestje	266
	<i>Peer van der Helm</i>	
22.1	Inleiding	266
22.2	Toename crisisopvang	267
22.3	Problemen crisisopvang	267

23	Gezinshuizen: de kracht van het gewone leven	271
	<i>Geke Klapwijk & Dorienke Klapwijk</i>	
23.1	Inleiding	271
23.2	Gezinsgericht werken en gezinshuizen	272
23.3	Inhuisplaatsing en gezinshuis	273
23.4	Leefklimaat	274
23.5	Uitdagingen en kwetsbaarheid	278
23.6	Kinderen een thuis geven	281
24	'Ik woon hier ook echt', de kleinschalige voorziening	282
	<i>Peer van der Helm & Fadoua Mouman</i>	
24.1	Inleiding	282
24.2	Een voorbeeld van een kleinschalige voorziening	282
24.3	Het leefklimaat in de kleinschalige voorziening	284
24.4	Een opgave met risico's	285
25	Leren van leef-, leer- en werkklimaat	288
	<i>Peer van der Helm, m.m.v. Marjorie Beld, Veronique van Miert, Anna Dekker, Chris Kuiper & Iris Boekee</i>	
25.1	Inleiding	288
25.2	Dilemma's in de beroepspraktijk	289
25.3	Het leef- en leerklimaat (in het speciaal onderwijs en in instellingen)	290
25.4	Taakopgave	290
25.5	Leiderschap	295
25.6	Overige Indicatoren werkklimaat	295
25.7	Tips voor het management	297
25.8	Teamfunctionren	298
25.9	Veiligheid en klimaat	298
26	Leren van fouten	300
	<i>Peer van der Helm</i>	
26.1	Inleiding	300
26.2	Aanwezigheid van veel betrokkenen in een acute situatie (diffusie van verantwoordelijkheid)	305
26.3	Organisatiecultuur	306
26.4	De gevolgen: beheersmatig werken en repressie	308
26.5	Conclusie en aanbevelingen	310

27 Teamcoaching en teaminterventies voor een positief werkklimaat	313
<i>Iris Boekee</i>	
27.1 Samenvatting	313
27.2 Inleiding	313
27.3 Het leefklimaat en werkklimaat in zorginstellingen	314
27.4 Teamontwikkeling – de hypothesen	316
27.5 Teamcoaching in de praktijk bij de opvang	318
27.6 En nu verder: aanbevelingen	324
27.7 Nog meer aanbevelingen	325
28 De doorwerking van kinderrechten in de gesloten residentiële jeugdhulp in Nederland	326
<i>Susanne Höfte</i>	
28.1 Samenvatting	326
28.2 Inleiding	327
28.3 Onderzoeksvraag	331
28.4 Werkwijze	332
28.5 Resultaten	336
28.6 Discussie	339
28.7 Beperkingen	341
28.8 Conclusie	341
28.9 Gevolgen voor de praktijk en het beleid	342
29 Tot slot	343
<i>Peer van der Helm</i>	
29.1 Inleiding	343
29.2 Ontwikkelingen in de eerstegraadsstrategie	344
29.3 Ontwikkelingen in de tweedegraadsstrategie	345
29.4 Ontwikkelingen in de derdegraadsstrategie	346
Literatuur	351

Voorwoord

Van complexiteit naar simpliciteit in de zorg: ontmoeten in plaats van moeten

De zorg en het onderwijs in Nederland voor mensen en kinderen die het niet getroffen hebben als gevolg van negatieve jeugdervaringen, beperkingen of psychische aandoeningen kunnen beter. De reden dat deze zorg en het speciaal onderwijs beter kunnen is gelegen in de wijze waarop ze zijn georganiseerd.

Ik vat dit samen in de volgende zeven kernpunten:

Ten eerste is onze zorg diagnose-georganiseerd. Maar veel mensen die zorg nodig hebben zijn in hun dagelijks leven niet diagnose-georiënteerd, dat maken wij ervan. Integendeel, ze hebben allemaal naast ‘bed, bad en brood’ dezelfde psychologische basisbehoeften: verbondenheid met andere mensen, competentie, leren en zingeving, en een stukje autonomie volgens de zelfdeterminatietheorie. Wanneer deze basisbehoeften gefrustreerd worden ontstaat vaak probleemgedrag uit pijn en angst.

Ten tweede zijn onze zorg en ons onderwijs/onzes dagbesteding vaak sequentieel en in hokjes georganiseerd in elkaar opeenvolgende instellingen die programma’s, methoden, zorgpaden of therapieën aanbieden (Van der Helm in *Sociale Vraagstukken*, mei 2019). Vaak hebben deze hokjes weinig overlap en betrokken hulpverleners weten nauwelijks van elkaar wat er in het voorgaande hokje gebeurde; ze doen ‘hun ding’ en hebben vaak weinig notie van het andere of volgende hokje. Zo weten bijvoorbeeld veel behandelaars niet dat cliënten ook veel stress hebben vanwege schulden of een verslaving, want hier wordt alleen persoonlijkheidsproblematiek behandeld, geen verslaving. En in een crisisopvang wordt niet behandeld, want traumatherapie wordt alleen gegeven als er sprake is van een stabiele leefsituatie (iets wat voor sommige kinderen en cliënten nooit het geval is). Bijkomend probleem is dat het voor veel professionals moeilijk is om buiten het hokje te kijken. Dan schermen ze al snel met professionele distantie en ‘afstand-nabijheid’ en hebben kritiek op collega’s die wel de verbinding aangaan en verder kijken in het belang van het kind of de cliënt.

Country- en blueszanger Pete Seeger schreef lang geleden het nummer 'Little boxes' dat ik parafraseer op de organisatie van de zorg:

*Little boxes on the hillside
Little boxes made of ticky tacky
Little boxes all the same
There's a green one and a pink one
And a blue one and a yellow one
And they're all made out of ticky tacky
And they all look just the same*

Ten derde is onze zorg vaak hiërarchisch georganiseerd. Dat betekent dat er aan de top mensen staan 'die het weten, want ze hebben ervoor gestudeerd', maar die soms weinig contact hebben met cliënten. De medewerkers die 'de andere 23 uur' contact hebben en zorgen staan vaak onderaan de hiërarchieladder en hebben minder een stem.

Ten vierde is onze zorg nauwelijks wetenschappelijk onderbouwd: vaak 'doen we maar wat', we modderen door, hebben dikwijls gebrek aan kennis en hopen op een goede afloop. Maar evalueren wat er minder goed ging, daar zijn we niet zo goed in. We wisselen meestal geen gegevens met elkaar uit, soms met een beroep op de privacy of het beroepsgeheim, maar vaker omdat we bang zijn voor kritiek. Een groot gedeelte van de methoden en zorgprogramma's is zeer matig onderbouwd, ook al omdat we aan 'hokjeszorgen' doen.

Ten vijfde is veel zorg niet zozeer resultaatgestuurd, maar dbc-gestuurd (diagnosebehandelcombinatie) en ook geld- en schaarstegestuurd. Soms is de zorg ook angstgestuurd, angst voor calamiteiten, een slechte pers en kritiek van de inspectie, of angst voor schadeclaims. En geld is ook macht en waarheid in de zorg. Ook dat nog.

Ten zesde zijn onze opleidingen ook langs de oude bestaande structuren en gebrekkige kennis georganiseerd, iets wat het probleem in stand houdt. Over de grenzen kijken is vaak niet gewenst, want daarmee bevuil je je eigen nest.

En *ten zevende* luisteren we vaak slecht naar de cliënt of het kind en zijn omgeving, een belangrijk thema voor het leef- en leerklimaat in dit boek. Er is veel 'moeten' en minder 'ontmoeten'.

Het is niet eerlijk om dat allemaal de individuele medewerker, leerkrachten, studenten of het team te verwijten. Zij zitten vaak ook gevangen in een systeem dat ik 'de dorpsgemeenschap' noem, een hiërarchisch systeem dat zichzelf in stand wil houden met meer belangenconflicten dan taakconflicten. Typisch mensenwerk, daarin verschilt de zorg niet veel van andere bedrijfstakken: 'to err is human' (vergissen is menselijk), maar tegelijkertijd leren we onvoldoende van onze fouten.

Wat wel bijzonder is aan de zorg is dat ze bijna zonder uitzondering bemenst wordt door zeer gemotiveerde en betrokken werkers, gezinshuisouders en leerkrachten. Daarom verdienen zij en de cliënten en kinderen die aan hun zorg zijn toevertrouwd beter.

Onze medewerkers en leerkrachten verdienen geen agressie en olopend probleemgedrag (zowel externaliserend, naar buiten gericht als internaliserend, naar binnen gericht), maar onze cliënten en de kinderen verdienen ook geen repressie en ontoereikende zorg. Onze kinderen en cliënten verdienen ook geen posttraumatische stressstoornis als gevolg van veel repressie en onprofessioneel gedrag. Onze medewerkers en leerkrachten, net als cliënten en kinderen, verdienen geen vecht-, vlucht- of verstijfgedrag (of manipuleren-pairing-off). Ze verdienen ook geen verdrietige afloop van hun inspanningen, maar herstel met perspectief in een goed werk-, leef- en leerklimaat!

Ook verdienen ze geen concurrentie zowel binnen als buiten de organisatie, maar een goede samenwerking tussen alle disciplines.

Wat kan beter?

Het is belangrijk dat alle hulpverleners begrijpen wat de Israëliische psychiater Arieh Shalev in 2009 tijdens De Anatomische Les zei: 'Angst etst de geest.' Ik zou daaraan willen toevoegen dat angst voortwoekert door de geest en 'doorlust' in alle hersengebieden. Daar komt veel gedrag uit voort. Anglin (2014) heeft het over *pain based behaviour*.

Ten tweede moeten we onze zorg minder gefragmenteerd organiseren. Cliënten en kinderen zijn, zoals eerder gezegd, geen diagnoses maar mensen met hun eigen behoeften en willen 'gewoon' ook een leuk leven net als ieder ander met verbondenheid, competentie en autonomie. En voor de meeste mensen en kinderen, een paar uitzonderingen daargelaten, geldt ook als ze problemen hebben het volgende credo: 'the good is stronger than the bad' (Geert-Jan Stams).

Dat betekent minder standaard en meer zorggericht op de persoon en meer luisteren in plaats van vragen. De vragen van Jim van Os (een belangrijke leidraad in dit boek) geven daar invulling aan. De drie strategieën van Kok (verbeteren van het leef- en leerklimaat, het professioneel handelen en individuele therapie) brengen een overzichtelijke ordening aan. Samen met de zelfdeterminatietheorie en het leefklimaat geeft dit een simpele verklaring voor herstel (simpliciteit). Deze redenering volgt daarmee het adagium van de 13e-eeuwse wetenschapsfilosoof Willem van Ockham dat simpele verklaringen voorgaan boven ingewikkelde (ook wel 'het scheermes van Ockham' genoemd).

Verder moeten we minder zorgindustrie organiseren in termen van ingewikkelde 'methoden', therapieën of standaard zorgpaden en leerwegen, want bij echte mensen en kinderen geldt: 'one size fits nobody' (little boxes). Eveneens is in de jeugdzorg het adagium van Maya Decovic van toepassing: 'baat het niet, dan schaadt het wél'. Professioneel handelen is zelden vrijblijvend. We moeten juist meer kijken naar een toekomst van herstel met leren, leven en werken in verbinding met onze samenleving (integraal werken), want met therapie of onderwijs alleen gaat het niet goed. Gelukkig heeft het ondersteuningsteam Zorg voor de Jeugd van de VNG dat goed begrepen¹, net als 'De beweging van nul' (nul uithuisplaatsingen, nul keer afzonderen, nul suïcides ... et cetera). Zo zijn er door het hele land beloftevolle ontwikkelingen met als doel het gewone leven terug te brengen in ons zorgsysteem in plaats van het te verbijzonderen (Van der Helm in *Sociale vraagstukken*, mei 2019).

Minder straf en moeten en meer ontmoeten (Schuengel: 'Eerst de connectie, dan de correctie') zijn daarvoor noodzakelijk. Tot slot moeten we de verbeelding en het spel terugbrengen in ons professionele handelen. Met verbeelding en spel bedoel ik ondanks alle zware thema's in dit boek dat het leven ook leuk mag zijn, onze kinderen en volwassenen hebben ook recht op een fijn leven. Verbeelding is nodig om ondanks alles toch het positieve te blijven zien of te zoeken ('het haakje'). Spel is nodig voor zingeving en verbinding, zoals Christa Anbeek terecht zegt.

We zijn immers niet van onszelf maar van elkaar.

Peer van der Helm

Met dank aan Nina van der Niet.

¹ <https://vng.nl/onderwerpenindex/jeugd/zorglandschap-jeugdhulp/ondersteuningsteam-zorg-voor-de-jeugd>

Dankwoord

Dit boek was niet tot stand gekomen zonder medewerking van alle auteurs, waaronder veel collega's en ervaringsdeskundigen die meeschreven. Ook dank voor alle instellingen en scholen waar ik mee mocht kijken. Maar het was ook niet gemaakt zonder de steun van ons team bij het lectoraat residentiële jeugdzorg aan Hogeschool Leiden. We steunen op elkaar. Bijzondere dank voor de betekenisvolle contacten die ik met cliënten en kinderen had en waar ik, door in die praktijk te staan, veel van heb geleerd. Bijzondere dank ook aan alle medewerkers, gezinshuisouders en leerkrachten die ik ontmoette, die werken vanuit hun hart en waarvoor dit boek is geschreven. Er staan kritische observaties in, maar samen kunnen we het beter doen. Jullie zetten jezelf immers in als instrument voor cliënten en kinderen die het niet getroffen hebben in onze samenleving, 'misschien wel het moeilijkste werk ter wereld'. Ook dank voor de steun van Hogeschool Leiden, die dit boek – dat voortkomt uit veel praktijkgericht onderzoek – mogelijk maakte, en waar onze studenten weer van kunnen leren hoe het in de praktijk werkt.

Inleiding

Hoop op het gewone leven voor kinderen en volwassenen die het niet getroffen hebben²

Peer van der Helm

1.1 Leef- en leerklimaat en professioneel handelen

Er wordt al bijna honderd jaar door verschillende onderzoekers geschreven over het belang van een positief leefklimaat in de residentiële zorg en een positief leerklimaat in het (speciaal) onderwijs voor kinderen en volwassenen die het niet getroffen hebben in onze samenleving. Echter, empirisch onderzoek naar de eigenschappen van een positief leefklimaat is in de jaren tachtig van de vorige eeuw grotendeels gestopt met de opkomst van specifieke interventies voor jongeren en jongvolwassenen met ernstige psychische en gedragsproblemen. Op uitnodiging van FPC Veldzicht en FC Teylingereind ben ik samen met Nico van Tol van Hogeschool Leiden in 2007 begonnen met empirisch onderzoek met als doel een werkbare vragenlijst te ontwikkelen die de kwaliteit van het leefklimaat in de residentiële forensische zorg betrouwbaar en valide kon meten (Prison Group Climate Instrument (PGCI), Van der Helm, 2011). Samen met prof. Geert-Jan Stams van de UvA is dit gelukt. Hierna volgde onderzoek naar de relaties tussen de kwaliteit van het leefklimaat en indicatoren van ontwikkeling en herstel zoals agressieregulatie, empathieontwikkeling en motivatie voor behandeling. Het onderzoek speelde zich destijds hoofdzakelijk af in de forensische sector, maar al snel meldden zich andere residentiële voorzieningen die ook geïnteresseerd waren in de kwaliteit van het klimaat op hun groepen. Op de vraag vanuit het werkveld werden additionele instrumenten (Group Climate Instrument, CGI) ontwikkeld en gevalideerd voor verschillende leeftijdscategorieën en voor mensen met een licht verstandelijke beperking (lvb³).

2 Dit is een aangepaste versie van de lectorale rede van dr. G.H.P. (Peer) van der Helm op 30 november 2017.

3 Alle door Hogeschool Leiden ontwikkelde vragenlijsten staan met handleiding op de site van het lectoraat en zijn vrij voor gebruik (<http://www.hsleiden.nl/residentiele-jeugd zorg>).

Op verzoek van het werkveld werden ook verschillende andere meetinstrumenten ontwikkeld en gevalideerd, bijvoorbeeld voor behandelmotivatie, sociale nadeelsituaties, zinvolle dagbesteding, werkalliantie en groepsdynamiek. Het leefklimaat is inmiddels in Nederland en in een aantal andere landen vast onderdeel van de kwaliteitscyclus geworden (in Nederland ook onderdeel van het Inspectiekader). Meer dan honderd door ons geschreven wetenschappelijke artikelen, artikelen voor vaktijdschriften en krantenartikelen zijn voor onze hbo-studenten verzameld in een databank en op de website van het lectoraat, zodat ze steeds op de hoogte zijn van de nieuwste ontwikkelingen.

In de loop van dit onderzoek bleek dat het leefklimaat vooral beïnvloed werd door het professionele handelen van hbo-opgeleide medewerkers. Daarom wordt door HL-docenten Veronique van Miert en Anna Dekker onder begeleiding van prof. Jansen van de Vrije Universiteit onderzoek gedaan naar de perceptie van medewerkers, het 'werkklimaat' genoemd. Het werkklimaat meet die factoren die aantoonbaar invloed hebben op het leefklimaat. In de loop van deze onderzoeken kwamen de jongeren met de vraag of ook gekeken kon worden naar 'school' (het speciaal onderwijs). Uit onderzoek bleek dat de vragenlijsten die binnen het reguliere onderwijs waren ontwikkeld geen rekening hielden met beperkte metacognitieve vaardigheden van kinderen met ernstige beperkingen en/of een licht verstandelijke beperking (lvb). Daarom hebben we samen met Marjorie Beld van Windesheim een klimaatvragenlijst ontwikkeld en gevalideerd (Special Education Classroom Climate Inventory, SECCI, Beld et al., 2017), de eerste in zijn soort.

Om het leerklimaat in de klas te verbeteren werd de methode 'Meester in de Klas' ontwikkeld, een combinatie van leer- en werkklimaatonderzoek en coaching door observatie. Die combinatie bleek aantoonbaar te werken.

Alleen meten en daar een rapport over schrijven bleek echter niet te leiden tot verbetering van het professionele handelen op de leefgroep. Samen met Iris Boekee (toen Teylingereind, nu DJI) werd eerder een methode van individuele coaching ontwikkeld, maar daarbij werd kennelijk onvoldoende rekening gehouden met het effect van teamprocessen op het leefklimaat. Door middel van teamcoaching naar aanleiding van de resultaten van de leefklimaatonderzoeken bleek het klimaat wel te kunnen verbeteren. Het klimaatonderzoek en het ondersteunen van het professioneel handelen vinden daar ook plaats in forensisch psychiatrische instellingen, residentiële instellingen en in de ggz. In Estland bleek dat de medewerkers van jeugdinstellingen in staat waren met de resultaten van het klimaatonderzoek in zeer korte tijd de omschakeling te maken van een systeem gebaseerd op straf naar een systeem gebaseerd op pedagogisch handelen. Deze ervaringen hebben ons geleerd dat we ons moeten richten op het professionele handelen van hbo-opgeleide medewerkers (en onze professionals in opleiding aan de hogescholen).

In Nederland gaan kinderen met beperkingen, wanneer het in het passend onderwijs vastloopt, vaak naar het speciaal onderwijs en als ze niet meer thuis kunnen wonen worden ze opgevangen in instellingen, gezinshuizen, jeugd dorpen of pleeggezinnen. Idealiter hebben deze onderwijs-, leef- en zorgomgevingen een positief leef- en leer-klimaat en stemmen ze optimaal met elkaar af.

In deze onderwijs-, leef- en zorgomgevingen worden jeugdigen opgevoed en onderwezen door hbo-opgeleide beroepskrachten die de moeilijke taak hebben verantwoord pedagogisch en didactisch te handelen. Een moeilijke taak, omdat deze jeugdigen op grond van hun problematiek en hun gefragmenteerde bestaan (de meeste hebben dikwijls al veel overplaatsingen achter de rug) vaak 'bang en boos' zijn. Anglin (2014) wijst er terecht op dat veel moeilijk te begeleiden gedrag vaak *pain based* is en meestal niet gericht tegen de medewerkers, maar zij moeten wel oplossingen vinden om hiermee om te gaan. Beroepskrachten moeten in het kader van hun professioneel handelen niet doorschieten in dysfunctionele gedragingen zoals zelf gaan vechten, vluchten of verstijven (niets doen). Beroepskrachten staan voor de dagelijkse taak om een positief klimaat te scheppen in de leefomgeving en/of de leeromgeving (het 'leef- en leerklimaat') dat de hechting, sociaal-emotionele en persoonlijkheidsontwikkeling van deze kinderen bevordert en daardoor de mogelijkheden vergroot, zodat jeugdigen zelf hun gedrag leren reguleren teneinde optimaal in de samenleving te kunnen participeren. Dat vraagt veel van een beroepskracht. Er is internationaal nog bijzonder weinig onderzoek gedaan naar het effectief handelen van de beroepskrachten in deze specifieke settingen. Werkomgevingen die door de zware en vaak ambivalente taakkenmerken een hoog risico met zich meedragen op ziekteverzuim en burn-out (zie bijvoorbeeld de review van Nielsen in *Human Relations*, 2016). Het is daarom belangrijk meer onderzoek te doen naar een effectieve organisatie van het werk en goede ondersteuning of coachingsvormen, zodat beroepskrachten het vol kunnen houden, ook bijvoorbeeld in de maatschappelijke opvang en forensische psychiatrie. Verder is er nog weinig bekend over wat 'goede beroepskrachten' zijn of welke opleidings- en ondersteuningsbehoeften zij hebben. Uit een eerste onderzoek van Van der Helm et al. (2012) blijkt bijvoorbeeld dat opleiding en ondersteuning wel twee heel belangrijke factoren zijn voor goed professioneel handelen en het scheppen van een positief leef- en leerklimaat voor kinderen en volwassenen. Tegelijkertijd zijn er veel veranderingen in het onderwijs-zorglandschap in Nederland:

- Gemeenten dringen er in het kader van de transitie in de jeugdzorg op aan om meer gezinshuizen in te richten.⁴
- Bezuinigingen op de Wmo treffen psychiatrische cliënten.

4 <http://www.inhuisplaatsen.nu>